

Ігор Ігнатенко

ЧЕРНІГІВЩИНА В ЛІВОНСЬКІЙ ВІЙНІ

Стаття присвячена вивченню перебігу подій Лівонської війни на території Чернігово-Сіверщини. Досі історики пропонували різні дати боїв, що відбувалися в ході неї під стінами Чернігівської фортеці. У результаті аналізу різномірних джерел автор дійшов висновку, що Чернігів піддавався нападу лише двічі, у 1564 та 1579 р. Детальні описи боїв у ході Лівонської війни на Чернігово-Сіверщині містяться в історичній праці польського історика XVI ст. Б. Папроцького. Однак він неправильно вказав дати військових сутичок. Б. Папроцький об'єднав у своїй праці різночасові епізоди бойових зіткнень в єдиний блок, щоб підкреслити військові подвиги Філона Кміти. Порівнявши ці відомості з іншими документами, автор уточнив дати військових акцій росіян і литовців, котрі відбувалися в ході Лівонської війни на території Чернігово-Сіверської землі.

Ключові слова: Чернігівська фортеця, Лівонська війна, Стародуб, Почеп, Радогос, Філон Кміта, Костянтин Острозький, Бартош Папроцький, Потьомкін, Михайло Вишневецький.

Лівонська війна, або Ліфляндська чи Інфлянтська, являла собою 26-річний східноєвропейський військовий конфлікт (1558–1582 рр.), який відбувався в кілька етапів, розділених між собою перемир'ями. Головною метою збройного протистояння був контроль над Лівонією. Згодом цей конфлікт розповсюдився за межі власне прибалтійських земель. Початком військових дій вважається напад Московії на Лівонську конфедерацію в січні 1558 року. Після того, як у 1561 році до північної Лівонії вторглися шведи, лівонці, неспроможні власними силами спинити загарбників, звернулися за допомогою до Великого князівства Литовського (далі ВКЛ. – **Авт.**) й уклали з литовцями Віленську унію. Унаслідок підписання литовсько-лівонського союзу Московське царство не стало продовжувати перемир'я з Литвою, термін якого спливав у березні 1562 р., а відразу розпочало з нею війну. Прагнучи зміцнити свої позиції у протистоянні з Московією, литовці були змушені укласти унію з Короною Польською, об'єднавшись з нею в одну федеративну шляхетську державу – Річ Посполиту. Проголошення Унії відбулося 12 серпня 1569 р. на сеймі в Любліні. Об'єднання військових потенціалів Литви і «Корони Польської» докорінно вплинуло на результати Лівонської війни, й у липні 1570 р. було укладено трирічне перемир'я між царем Іоанном IV та королем Сигізмундом Августом, термін якого спливав наприкінці червня 1573 р.¹

Чергове загострення в Лівонській кампанії розпочалося після обрання польським королем Стефана Баторія, котрий спробував повернути втрачені Литвою землі. Остаточно Лівонська війна припинилася після підписання 15 січня 1582 р. 10-тирічного Ян-Запольського перемир'я, за яким кордони між Московією та Річчю Посполитою мали повернутися до довоєнного обрису.

Лівонська війна є однією з найулюбленіших тем серед дослідників історії Центральної і Східної Європи XVI ст. Вона цікава не тільки неординарними політичними фігурами, так чи інакше в ній задіяними: Іваном Грозним, Андрієм Курбським, Стефаном Баторієм. Цей військовий конфлікт також є яскравим і виразним проявом протиріч Європейського суспільства періоду переходу від середніх віків до ранньомодерної доби. Хоча історики різних країн присвятили цій проблемі багато

1 Новодворский В. Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570 – 1582). Историко-критическое исследование. СПб. : Тип. И. Н. Скорохода, 1904. С.1.

праць, автору не траплялися роботи, в яких би безпосередньо розглядався перебіг Лівонської війни на Чернігівщині. Серед сучасних чернігівських істориків, у роботах яких окремим рядком проходить тема згаданого військового конфлікту, слід назвати О. Бондаря та І. Кондратьєва. Також про тогочасні події згадує у своїх наукових і науково-популярних розвідках, присвячених історії Чернігова, С. Леп'явко². Хоча всі науковці погоджуються з твердженням, що в ході війни місто кілька разів піддавалося ворожим нападам, у визначенні хронології її окремих епізодів учені неодностайні.

Дослідники історії Чернігівщини минулих часів нечасто писали про події Лівонської війни, лише М. Маркевич у праці «Историческое и статистическое описание Чернигова» згадує три її епізоди: 1563 р. – коли «околиці (Чернігова) були спустошені Михайлом Вишневецьким», 1564 р. – «литовці з Сапегою відбиті від города князем Василиєм Прозоровським», та 1579 р. – коли «князі Костянтин Острозький та Михайло Вишневецький запалили Чернігів з усіх боків».³

Сучасний чернігівський дослідник О. Бондар вважає, що в ході Лівонської війни біля стін Чернігова відбулося чотири сутички литовців з московитами: у 1562 р., коли приходив Ф. Кміт, у 1563 р. під час нападу М. Вишневецького, ще раз у 1564 р., та у 1579 р. після приходу війська К. Острозького⁴. І. Кондратьєв також нараховує чотири напади литовців на Чернігів, але у нього вони датовані інакше: 1552, 1562, 1565 та 1579 роками.⁵ Під 1552 та 1562 рр. дослідником зазначена одна й та сама подія – сутичка Ф. Кміти між Остром і Черніговом⁶, тільки в інтерпретаціях різних істориків. У акції 1565 р. І. Кондратьєв бачить напад на Чернігів К. Острозького, останній, на його думку, разом із П. Сапегою повторив спробу взяти Чернігів улітку 1579 р.⁷

С. Леп'явко припускає, що бій загону Ф. Кміти з московитами між Остром і Черніговом і подальше спалення Чернігова трапилися у 1562 р.⁸ Другий напад на Чернігів він відносить до 1579 р. і пов'язує з атакою К. Острозького та М. Вишневецького.⁹

Такий різнобій в оцінках, певною мірою, спричинений плутаниною в джерельній базі. Не всі дати нападів на Чернігів у ході Лівонської війни, приведені в давніх документах, можна вважати однаково достовірними.

Джерела за даною темою, котрими послуговуються історики, мають різний ступінь надійності та історичної цінності. Найпевнішими з точки зору достовірності є актові матеріали: переписка посадовців, сеймові постанови. Близькі до них за ступенем точності «Розрядні книги» Московської держави. Опубліковані «розряди» не є справжніми тогочасними документами, оскільки офіційні Розрядні книги були спалені за царським наказом у 1682 р. в ході боротьби з місництвом. Однак окремі виписки з «розрядів», що були зроблені представниками аристократичних родин для власного користування, лишаються цінним історичним джерелом. Ширший погляд на тогочасну військово-політичну ситуацію дають літописи, хроніки та інші праці історичного характеру, складені у XVI–XVII ст. Їхнім недоліком є менший ступінь правдивості. З різних причин автори історичних праць могли підтасовувати факти під власні концепції або робити механічні помилки. Отож, для більшої певності, їх слід звіряти з актовими документами, що лишили обидві сторони збройного конфлікту.

Сучасні історичні розвідки, що висвітлюють перебіг подій Лівонської війни

2 Бондар О.М. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII століттях. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. 178 с.; Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. 384 с.; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561- 1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999. 216 с. Леп'явко Сергій. Чернігів. Історія міста. – Науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2012. 432 с., іл.

3 Маркевич М. Историческое и статистическое описание Чернигова. Чернигов : 1852. С.178.

4 Бондар О.М. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII століттях. Київ : Видавець Олег Філюк, 2014. С. 27, 59-60, 110.

5 Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 81, 92, 111.

6 Там само. С.81, 93.

7 Там само. С.93, 111.

8 Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999.С.20.

9 Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2012. С. 108.

на українських землях, побудовані головним чином на працях Б. Папроцького, Р. Гейденштейна, М. Стрийковського, М. Бельського, К. Несецького, М. Малиновського, котрі також мають різну якість. Якщо «Записки про московську війну» Р. Гейденштейна, видані друком у 1584–1585 рр.¹⁰, самостійна робота, автор якої був очевидцем подій або записав їх зі слів сучасників, то гербовник Б. Папроцького, виданий у 1584 р., є компілятивним твором¹¹. Уривок, дуже близький за змістом до тексту Б. Папроцького, наведений у «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі київської і московської» М. Стрийковського, виданий у 1582 р.¹² Імовірно, обидва автори користувалися одним джерелом, котре не збереглося. Решта зазначених істориків XVII–XVIII ст. тільки більш або менш точно переказувала написане у працях вищеназваних авторів. Звертає на себе увагу книга М. Малиновського «Джерела до польської історії», видана у Вільно в 1844 р. У ній дослідник не тільки доволі точно повторює попередників, а й робить спробу проаналізувати спірні моменти та темні місця їхніх текстів¹³.

У даній статті автор публікує витяги з писемних джерел, у котрих описані бойові дії Лівонської війни на Чернігово-Сіверщині, та робить їхній аналіз. Для кращого розуміння тогочасної ситуації дана інформація подається в загальному контексті подій цього періоду в межах території Середнього і частково Верхнього Подніпров'я.

Початок війни на Подніпров'ї

У березні 1562 р. мало скінчитися перемир'я Речі Посполитої з Московським царством, у повітрі знову запахло війною. Ще 1 лютого Сигізмунд Август наказав «українним» воєводам і старостам перебувати «у великої чуиности и осторожности», та заборонив їм здійснювати будь-які зачіпки з московитами до закінчення терміну перемир'я. Листи такого змісту були надіслані й до Любеча та Остра¹⁴. Але все одно в останній день, обумовлений мирною угодою, – на Благовіщення (25 березня) 1562 р., цар Іван IV відправив до Литви своє військо. За його наказом зі Стародуба виступив путивльський намісник князь Григорій Мецерський з товаришами, вони мали «воювати» Могилівські, Чичерські і Пропойські місця¹⁵. Можливо, серед цих нападників були і чернігівські ратні люди. За іншими даними, чернігівці були задіяні в нападі на Остер та Київ¹⁶. А вже 2 квітня король повідомляв прикордонним державцям про вторгнення московитів у Полоцькі землі¹⁷.

Поки литовський уряд займався мобілізацією війська та посилював артилерію Любецького і Могилівського замків¹⁸, удару по Московщині завдали татари. На прохання Литви у липні 1562 р. кримський хан Девлет-Гірей із царевичами пішов у Верхівські землі, де не тільки спустошив села, але й зробив спробу взяти Мценськ¹⁹. Зважаючи

10 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. 78 с. Передмова+309 с.

11 Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków : 1858. 6+964+ CLXII s.; Herby rycerstwa polskiego na pięćciu ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka : (za staraniem własnym u nakładem autora) 1584, 723 s. URL : <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-piecioro-ksiag-rozdzielone,NjcyNTM5NTQ/719/#item> (дата звернення: 17.01.2019).

12 Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. 1075 с.

13 Malinowski M., Przewiecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. 485 с.

14 Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 564 (1553-1567), Viešųjų reikalų 7 knyga. [Литовская Метрика. Книга публичных дел 7] Vilnius : Parengė Algirdas Baliulis, 1996. P.89.

15 ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александр-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. С.297.

16 Malinowski M., Przewiecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P.310.

17 Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 564 (1553-1567), Viešųjų reikalų 7 knyga. [Литовская Метрика. Книга публичных дел 7] Vilnius : Parengė Algirdas Baliulis, 1996. P.92.

18 Там само. С. 117.

19 ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александр-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. С. 297.

на небезпеку з боку Кримського хана, а можливо й литовських прикордонних старост, цар наказав посилити гарнізони в деяких містах Сіверщини. Так, зокрема, в Чернігів був призначений додатковий начальник «для осадного дела» (тобто на випадок облоги) – дяк Ржевской, до Стародуба, також відряджений урядник «для осадного дела» І.Ф.Шишкін²⁰. Однак протягом 1562 р. російські джерела не сповіщають про набіги супротивника на Чернігівщину, більше того, Іван Грозний розпочав підготовку війська до майбутнього походу, в якому мали взяти участь і сіверці.

Готуючись до нападу на Литву, цар у вересні 1562 р. оголосив своїм військам збір на «Николин день осеней» наступного 1563 року. Для участі в поході на збірному пункті в Калузі мали з'явитися люди з «Новагородка Северского, и радогощане, которые лутчи, почапцы з году, брянчане, из Чернигова, и из Стародуба, да стародубцы». Ці сіверці повинні були увійти до складу Передового полку, який мали очолити татарські царевичі Тохтамиш і Бекбулат. Помічниками царевичів були призначені великокнязівські бояри й воєводи. Діти боярські, обрані для участі в поході, зобов'язалися відгодувати своїх коней усю зиму й весну. Також, щоб збільшити військо, для збору піших людей по містах Московської держави були розіслані представники зі складу дітей боярських. Оголошення конкретної дати початку походу, певно, мало на меті ввести в оману супротивника. Насправді ж похід розпочався значно раніше.

Царське військо, до передового полку якого увійшли загони сіверців, виступило з Великих Лук на Полоцьк 11 січня 1563 р. Наразі невідомо чи брали участь у цьому поході власне чернігівці. «Записна книга полоцького Походу» повідомляє, що в ньому разом з воєводою князем Васи́лієм Михайловичем Глинським, були 28 осіб зі Стародуба Сіверського, з боярином і воєводою Іваном Васильовичем Шереметевим – 85 «брянчан» та 20 чоловік з Новгорода-Сіверського, а з боярином Олексієм Даниловичем Басмановим 35 осіб «почапцов»²¹.

Литовська сторона не була готова до такого перебігу подій, і 15 лютого 1563 р. на 11-й день облоги Полоцька фортеця здалася московитам²². 24 лютого 1563 р. з облоги були випущені полочани разом з жінками й дітьми, які потім ходили присягати московському царю, котрий зі своїми воєводами та армією розташувався у військовому таборі в 20 верстах від Полоцька. Конвоювання полочан, що прямували на чолобиття до Івана IV Грозного, було доручене дітям боярським стародубцям, почепцям, новгород-сіверцям²³.

5 березня 1563 р. виник привід для тривоги, царю доповіли про отримання важливих розвіданих. Виявилося, що біля Мстиславля козацький отаман Олексій Тухачевський взяв у полон литвина Кур'янка, котрий розповів, що дехто **Зінов'євич** з литовськими людьми із Мстиславля, Могильова, Пропойська, Кричева, Радомля, Чичерська і Гомья у чистий понеділок пішов до Стародуба. Більше того, стародубський намісник листувався з литовцями й обіцяв здати їм фортецю. Царський уряд відреагував на цю вість миттєво, Іван IV надіслав у Брянськ наміснику Офонасію Количову повідомлення, у котрому наказав негайно йти до Стародуба й знаходитись там разом з командиром загону ратних людей з міста Одоєва Інаєм Ординцовим. О. Количов також мав заарештувати зрадників: князя Васілія Фунікова та Івана Шишкіна разом з їхніми дружинами, конфіскувати й переписати усе їхнє майно, а потім відіслати арештантів та списки їхнього майна в Москву до царя. Наступного дня, 6 березня, цар відіслав до Стародуба воєвод Дмитрія Грігор'єва, сина Плещеева, та Грігорія Злобіна, сина Петрова, разом з 83-ма брянчанами – дітьми боярськими та стрільцями. Їм було наказано їхати спішно, а для швидкості пересування надані підводи. Після цього протягом короткого часу Іван Грозний кілька разів переставляв

20 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов / . Москва : Наука, 1966. С. 195.

21 Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. Москва : Древлехранилище, 2004. С.120-154.

22 Там само. С.120–154; ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александро-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965.С. 311.

23 Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. Москва : Древлехранилище, 2004. С.120–154.

місцями Стародубських воєвод, не довіряючи їм, але й не маючи ким їх замінити²⁴.

Тоді ж у Москві був розроблений план організації підмоги Сіверщині на випадок атаки супротивника. Боярам і воєводам з Пооччя було наказано йти «к брынскому лесу» й там стояти, чекаючи подальших наказів від царя, а в разі надходження звістки про те, що на стародубські, почепські чи брянські місця прийшли литовські або білгородські люди, то йти на допомогу в ті місця²⁵.

Напад литовців на Сіверщину не став раптовим. Як повідомляє Олександр-Невський літопис, у 1563 р. «июля (*sic!*) ... месяца въ 21 день приходил на цареву и великого князя украину на Северские мѣста из Канева князь Михайло Вишневецкой с Черкасы Каневскими и з Белогороцкими Татари изгономъ войною. И многие волости Черниговские и Стародубские и Ноугороцкие и Почапские повоевали и в Радогоще посад пожгли. И посылали за князем Михайлом из Новагородка Северского намѣстникъ князь Иван Щербатой тамошних жилцов детей боярских в головах Богдана да Василия Александровых з детми боярскими и с казаки и с посацкими людми Десною рекою в судѣх. И сошли его на Богринове перевозе, и многих людей и Черкас и Татар побили и потоптали, и многой полон Руской отполонили, и княже Михайлов Вишневецкого струг со всѣм его воинскимъ нарядом и коморника его Богданка на том стругу взяли, и многих языков взяли и ко царю и великому князю в слободу Александровскую прислали. Заставы же Цареве и великого князя в Северских городѣх и по иным украинам не было, по ссылке королевы рады под Полотескъ царевым великого князя бояром, что было на обе стороны воинѣ не быти, а быти послом ко царю и великому князю ко Успению пречистыя богородица»²⁶.

У зв'язку з цим інцидентом 11 липня 1563 р. Іван IV послав до короля Сигізмунда Августа грамоту. У ній цар писав, що оскільки князь Михайло Вишневецький приходив з Канева на «Сіверські місця ... войною» під час перемир'я, то Сигізмунд зобов'язаний «казнити» М. Вишневецького й тих людей які з ним приходили, а російських полонених, відшукавши їхнє майно, відпустити до великого князя московського²⁷.

1564 рік почався для Чернігово-Сіверщини мирно, а з 1 квітня цар призначив нову зміну «городових» воєвод до фортець Московії. У Чернігові воєводою став Фома Іванов, син Третьяков, а намісником князь Васілей, княж Іванов син Прозоровського. У «розряді» зроблена примітка, що в листах треба спершу писати В. Прозоровського, а потім Ф. Третьякова. Це застереження зроблене, безперечно, внаслідок місницької суперечки²⁸. У XVI–XVII ст. місницькі конфлікти призводили, подекуди, до відмови виконання царських указів, але схоже за правління Івана Грозного російська родова аристократія не дозволяла собі таких вольностей. Тому розрядні книги мовчать стосовно розвитку конфлікту між чернігівськими воєводами, восени того ж року вони разом повідомляли царю про свою перемогу.

Розрядні книги свідчать, що 14 вересня 1564 року до Чернігова підійшов Павло Сапега з литовськими ротмістрами та багатьма людьми. Як писали в реляції чернігівські воєводи, вони відбили литовських людей від «города» й багатьох литовських людей вбили та захопили прапор Сапегі. Як нагороду московський государ послав до Чернігова Якова Шетньова з подячною промовою від імені царя та золотими монетами, котрі мали бути роздані учасникам бою²⁹. Золоті або позолочені монети в московській практиці того періоду слугували аналогом медалей.

Наступного року на Сіверщині очікували повторення нападу. 11 травня 1565 р. до Москви надійшов лист від чернігівського воєводи Офонасея Количова, в якому

24 Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. Москва : Древлехранилище, 2004. С.120-154.

25 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /. Москва : Наука, 1966. С. 203

26 ПСРЛ. Т.29. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича, Александр-Невская летопись, Лебедевская летопись. Москва : Наука, 1965. С. 321.

27 Там само. С. 322.

28 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /. Москва : Наука, 1966 . С. 207.

29 Там само. С. 210; Разрядная книга 1475–1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории).Т. II. Часть II. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1982. С. 166.

сповіщалося про те, що «виходець» з Литви попереджав щодо скорого приходу до Чернігова значної кількості литовських людей з «нарядом» (артилерією). Згідно з цим повідомленням, цар наказав бути насторожі воєводам з Брянська, Дорогобужа, Почапа, Стародуба зі своїми загонами. Гарнізони цих міст були розписані в польові полки, котрі в разі нападу «литовських і кримських людей ... на брянські чи які інші місця»³⁰ мали бути в «сходе (зборі) по вестям» у Брянському лісі³¹. 19 травня трапився новий алярм, станичники доповіли про рух «кримських людей» Муравським шляхом. Негайно були вислані воєводи в Новгород-Сіверський, Брянськ, Карачев і Калугу³². Наприкінці червня надійшов відбій тривоги й повернення до попереднього плану захисту Сіверщини та Верхівських земель³³. Восени 1565 р. напруга на Сіверщині спала, й цар зосередився на охороні інших регіонів своєї держави, хоча путівльці і новгородсіверці продовжували доповідати щодо загрозового скупчення татар на Донеччині³⁴.

Доволі деталізовані російські джерела не згадують про напади на Чернігів або інші міста московської Сіверщини в 1565 році. Це дає підставу вважати, що повідомлення Стрийковського про напад Кміти і Лесньовольського на Стародуб і Почеп³⁵ та побудовані на ньому припущення деяких сучасних істориків, що й Чернігів був атакований саме цього року³⁶, відносяться до іншої дати.

Бої під Черніговом 1579 р.

26 червня 1579 р. Стефан Баторій послав до Москви свого гінця Вацлава Лопатинського з «размётною» грамотою, в якій оголошував війну цареві Івану IV. У цьому документі польський король оголосив себе визволителем російського народу від тиранії Івана Грозного, проти якого зібрався виступити в похід³⁷.

Головною метою першого походу С. Баторія було повернення Полоцька, захопленого Москвою у 1563 р. Наприкінці літа військо Речі Посполитої підійшло до цього міста й узяло його в облогу, а вже за три тижні король вступив до Полоцька. У цей час литовські загонами під командуванням князя Костянтина Костянтиновича Острозького здійснили набіг на сіверські землі. Про перебіг конфлікту на Сіверщині в 1579 р. до нашого часу дійшла значна кількість повідомлень. Один з найрозлогіших описів бойових дій у регіоні наведений у роботі Р. Гейденштейна. Точна дата цих сутичок у «Записках» цісарського дипломата не вказана, але текстуально вона прив'язана до датованих подій. Так у книзі Р. Гейденштейна звістка про експедицію К. Острозького на Сіверщину наведена після опису взяття Стефаном Баторієм Полоцька й Сокола й логічно поєднана з цими акціями. З документів відомо, що Полоцьк був узятий поляками 1 вересня 1579 р., а фортеця Сокіл 11 вересня 1579 р.³⁸. Далі наводимо фрагмент «Записок» Р. Гейденштейна в перекладі з російської:

«Ще раніше князь Костянтин Острозький готувався до експедиції у ворожі землі за Дніпро, і король наказав тоді Миколі Сенявському, начальнику Руських станиць

30 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /, Москва : Наука, 1966 . С. 219.

31 Там само. С. 218; Разрядная книга 1475-1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории).Том II. Часть II. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1982. С.181.

32 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /, Москва : Наука, 1966 .С. 216.

33 Там само. С. 219.

34 Там само. С. 223.

35 Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 938-939.

36 Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т.2 : Кадэцкі корпус– Яцкевіч / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. 792 с.: іл. – С. 111; Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польськ. І.Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 51.

37 Волков В.А. Войны и войска Московского государства (конец XV– первая половина XVII вв.) Москва : Эксмо, 2004. 572 с. URL : http://militera.lib.ru/h/0/pdf/volkov_va01.pdf (дата звернення: 17.01.2019).

38 Тарас. А.Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII вв. Москва : АСТ; Минск : Харвест, 2006. С. 322.

(чат), приєднатися до Острозького з тими військами, які стояли під його начальством на кордонах Русі та вступити у ворожу землю з боку Києва; але віддаленість місця завадила Сенявському виконати це. Тим часом настала середина осені й тому князь вважав, що не треба (даремно) втрачати час, а потрібно починати справу. І так, набравши із середовища своїх клієнтів, яких у нього була досить велика кількість, кілька тисяч осіб і приєднавши до них інших багатьох молодих людей, він переправився за Дніпро з сином Янушем і Михайлом Вишневецьким, каштеляном Брацлавським. Розіславши вперед легкоозброєні загони й наказавши їм спустошувати країну в усіх напрямках та нести всюди жах, він сам з іншими військами дійшов до самого Чернігова і, розташувавшись табором, приступив до облоги з великою енергією. Побачивши, що місто захищене надійним гарнізоном і що гарнізон готовий мужньо триматися та забезпечений всім необхідним, а сам він прийшов, не взявши доброї піхоти і гармат, інше ж військо постраждало від великих тягарів шляху і негоди, він (К. Острозький) скоро, залишивши облогу, став просто грабувати навколишні місця і сплюндрував усю Сіверську землю, поширивши спустошливі набіги легкими кінними загонами до Стародуба, Радагоста (Радогоста) і Почепа, пішов, взявши величезну здобич³⁹.

У Стрийковського цей же текст наведений у дещо скороченому вигляді, відмінністю від Р. Гейденштейна є вказівка на те, що К. Острозький і М. Вишневецький «спалили саме місто Чернігів». Згаданий фрагмент так само вставлений після опису взяття Полоцька, Сокола і Суші та віднесений до 1579 р.⁴⁰.

Ця ж інформація дуже стисло наведена у «Хроніці Польській» Мартіна Бельського: «князь Костянтин Острозький, зібравши немало люду, з двома своїми синами та Михайлом Вишневецьким виїхав під Чернігів, котрий здобував, однак Чернігів міцно обороняли, він відїхав, немало там шкоди учинивши»⁴¹. Фрагмент також датований 1579 роком.

У К. Несецького дана оповідка має наступний вигляд: «Михайло Вишневецький, каштелян київський і староста черкаський, разом з князем Костянтином Острозьким 1579 року, зайшовши до московської Сіверщини, вогнем і мечем спустошив Стародуб і Чернігів й добував інших фортець»⁴². «Під час Московської кампанії 1579 р. Костянтин Острозький із сином своїм Янушем на князівство Сіверське напав з військом, спустошивши край і набравши здобичі, вони повернулися назад, де тим часом король здобував Полоцьк»⁴³.

Ці повідомлення знаходять підтвердження й у літописах, складених на території ВКЛ. На сторінках «Острозького літописця» сповіщається, що: 1579 р. «Кроль Стефан поиде к Полоцку облегли и взял. Того же року саранча была. Князь Острозский воевода Киевский Чернегова добывал»⁴⁴. Литовська і жмудська хроніка 1579 р. повідомляє: «А з другой стороны Константин, княжа Острозкое, с князем Миколаем Вишневецким преправившись през Днѣпр, распустивши в загоны козаков и татар своих, облегли Чернѣгов, столицу княжат сѣверских здавна, але же ся в замку мо-

39 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. С.82-83.

40 Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 955.

41 Kronika polska Marcina Bielskiego Drukarnia Jakoba Siebeneychera 1597 Zygmunt III Waza (król Polski i Szwecji ; 1566-1632). P.1458-1459. URL : <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/242286/edition/230623> (дата звернення: 17.01.2019).

42 Niesiecki, Kasper. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworoną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. T. 4. Lwów : Drukarnia Jezuitów, 1743. P.545.

43 Niesiecki, Kasper : Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworoną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. T. 3 w Drukarni Collegium Lwowkiego Societatis JESU. 1740. P.510.

44 Тихомиров М.Ц. Малоизвестные летописные памятники // Исторический архив. Том VII. Москва-Ленинград : 1951. С. 236–253.

сква добре боронилася, а п'яших до штурму мало було, самое тылко м'сто Черн'гов спалили, а загоны по всей С'верской земли аж до Стародуба, Радогощи и Початова (Почепа) распустили, а потом з великими здобычами до дому вернулись»⁴⁵.

Серед актових документів, що стосуються згаданої теми, слід згадати вирок короля Стефана за скаргою бояр Овруцького староства на старосту Авраама Мишку Варковського. Бояри жалілися на Овруцького старосту за те, що той порушує їхні права, затверджені королівськими привілеями, а саме: «Якожь деи въ року прошломъ семдесятъ девятомъ, кгда они съ хути своее на послузе нашой подъ Черниговомъ были, староста овруцкий,» ... прикував їх, як злочинців до возів за те, що бояри не мали «приволюки багазневые блакитные до барвы своее» (елементів однострою синього кольору), та примушував їх пасти коней і телиць, розбирати намети та виконувати інші їм не належні повинності⁴⁶.

Про бої на Сіверщині у 1579 р. згадано й у російських текстах. У порівнянні з польсько-литовськими у них спостерігаються помітні відмінності. Зокрема в «Розрядній книзі 1475–1605 рр.» під 7088 р. (1579/1580 р.) записано наступне: «зі Стародуба намісник М. Мезецкой писав царю, що у Стародубські місця приходили литовські люди й намісник і воєводи посилали за ними охочих людей з козаками Фьодора Шалімова. І Фьодор з ними, дійшовши до литовських людей, розбив їх»⁴⁷. В іншій «Розрядній книзі» приведений текст царського листа-наказу: «От царя и великого князя Ивана Васильевича всеа Руси в Стародуб наместнику нашему князю Михаилу Васильевичю Мезецкому да Ортемью Ивановичю Колтовскому, да Юрью Петрову сыну Левонтьеву. Писали есте к нам, что приходили на Стародубские места литовские люди и вы за ними посылали с охочими людьми, с казаки Федора Шалимова. И Федор за теми людьми ходил и дошед, их (литовских людей) побил, а взял у них четыре человека живых Ивашка Филипова, Федьку Иванова, Яшку Гаврилова да Гришку. И сказал Гришка, что он перебежал в Литву ис Почепа, а был у Кучеслава у Старова; и вы де тех мужиков посадили в тюрьму до нашево указу. И как к вам ся наша грамота придет, и вы б тово переметчика Докучанка Старово да Гришку повесили, а Ивашка и Федьку и Якунку прислали бы к нам к Москве, з детьми боярскими и с розсылщики, а велели б их вести, перековав, чтоб з дороги не ушли и дурна бы ни какова над собою не учинили. Писана на Москве лета 7088-го августа в 21 день». Привез государеву грамоту Федор Квашнин»⁴⁸.

Однаке в цьому наказі проставлена невірна дата, бо 21 серпня 7088 р. має відповідати 1580 року від Різдва Христового, хоча із західних документів ми знаємо, що подія сталася у серпні 1579 р. Мабуть, причина плутанини полягає в тому, що документ був складений у вересні 1579 р., коли за тодішнім московським календарем уже наступив 7088 р. від створення світу і цей рік був автоматично перенесений на події кінця попереднього місяця, який відносився до минулого 7087 року.

Ще один доволі детальний опис боротьби московитів з литовцями на Сіверщині наведений у гербовнику Б. Папроцького. Він також має помилкове датування, на що звертали увагу історики й раніше⁴⁹. На думку автора, більшу частину опису слід віднести до подій 1579 р., аргументація цього твердження подана нижче. Текст наведений в авторському перекладі з польської:

«Перед роком 1552, у день Великодній, коли московити наїжджали на прикордонні замки, він (Ф. Кміта) тільки тими людьми, котрих мав більше 300, наскочив

45 ПСРЛ. Том 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва : Наука, 1975. С. 119.

46 Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов... : [В 37 т.]. – Киев, 1859-1914. Ч. 8 : Т. 5 : Акты об украинской администрации в XVI – XVII в.в. Киев : Тип. Универ. св. Владимира, 1907. С. 235-236.

47 Разрядная книга 1475-1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории). Том III. Часть I. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1984. С.138.

48 Разрядная книга 1475-1605 гг. М. АН СССР. (Институт истории). Том III. Часть I. Москва : Институт истории АН СССР, Наука, 1984. С. 139.

49 Małinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P.310.

на московитів, котрих було 2 тисячі й які йшли до його Остерського замку. Про них він мав вірну звістку відразу, як тільки вони (московити) вийшли з Чернігова. Добре облаштувавши свій замок, Ф. Кміта виїхав на них (московитів), дав вдалу битву, збив, зім'яв, тільки двох своїх слуг втратив – шляхтичів мужів добрих Грегора Василевича з полоцької волості і Федора Восна. Помщаючись московитам за цю кривду і вбивство своїх слуг, він (Ф. Кміта) послав козаків, щоб вирізали прикордонний люд. Того ж тижня виїхав під Чернігів і перестрів немалий почет неприятельського війська, котрі хотіли йти під Київ. Обравши вигідне становище (позицію), дав їм битву й там йому (Ф. Кміті) так Господь допоміг, що усіх розгромив і жодного не упустив.

Не повертаючись назад додому, він (Ф. Кміта) пішов прямо під Чернігів, маючи із собою 14 сотень чоловік, котрі вже були добре загартовані (в боях з) ворогами. Там він здобув місто (**miasto**) Чернігів, спалив, знищив, до ґрунту вибравши, де взявши велику здобич поїхав у королівський замок Любеч. Там він (Ф. Кміта) зустрівся з двором Костянтина, воєводи київського, котрий надіслав йому на поміч 200 козаків. Радіючи з доброго товариства й бажаючи їх теж підготувати, передавши свій стружденний люд, (Ф. Кміта) пішов знову під Чернігівський замок, наскочив на люд немалий, котрий йшов за першою тривоною із замку на відсіч, над тим людом був старшим князь **Mieścieski**. Здалося московитам, що вони мають здолати значно менший почет (в литовців), ніж самі мають й дали їм битву. Учинили великий галас, однак їх (литовців) тим не вразили, (литовці) прудко на них (московитів) натиснули і розбили їх наголову. Дуже їх (московитів) мало в замок втекло. Москви було 2000, наших не було й 640. Утік і поранений князь **Mieścieski**, а Ф. Кміта з користю (здобиччю) до замку свого Остра та з доброю славою (повернувся). Там, мало давши відпочинку коням, послав козаків у землі неприятельські, де щастя також непогано послужило, (й вони) вчинили велику шкоду землі Сіверській.

А коли (Ф. Кміта) послав воєводи київському Костянтину, що князував в Острозі, немало в'язнів з тими козаками, (К. Острозький) у подяку надіслав йому потім на допомогу 6 сотень татар білгородських, прохаючи аби з ними йшов на неприятельські землі й відплатив за шкоду, котру ворог учинив у королівських землях. Над тими татарами старшими були Єзехоза (**Jezechoza**) та другий Абакайчик (**Abakajczyk**). Не затримуючи цих людей надовго, (Ф. Кміта) пішов з ними під замок неприятельський Стародуб, маючи з собою цих татар та виборної дружини 4 сотні неповних. Був з ним в тій акції Калиньський, староста гомельський. Як скоро вони опинилися під замком і московити дали їм битву, він (Ф. Кміта) пізнав щастя ласкаве від Господа Бога, розбив московитів 500, над котрими був старшим воєвода цього міста, дістав значних в'язнів немало і Козлова. Розмістившись кошем під містом, (Ф. Кміта) послав кілька сотень татар, котрі весі (села) в цій волості виплондрували й, узявши велику здобич, пішли назад. Москва із замку Почепова (Почепа) та з інших (замків) зібравшись, йшла за ними (литовцями) в погоню. Над тими (московитами) були старшими **Ciemkin Wasil Iwanowicz** та Василь Волк. Вони (московити) мали з собою 3 тисячі вершників та 400 піших й наздогнали їх (литовців) у 6 милях від Стародуба на річці Снов. Філон повернув до них (московитів) своїх людей, вишикувавши ряди й (литовці) дали їм битву. За Божою поміччю розгромили московитів, розбили їх наголову, князя Волка вбили, **Ciemkina** захопили живим. Упіймали в'язнів 200 і 18 значних дворян самого князя. Того **Ciemkina** надіслав Ф. Кміта до короля Августа, звідки мельницьким підкоморієм Каспером Єжиковичем був відвезений на обмін полоцького воєводи Довойни, інших в'язнів потім було теж віддано на обмін. У тій битві Філон не мав загиблих, (втратив) тільки одного татарина.

Змовився Ф. Кміта з гетьманом люду польського Лесньовольським, хоча служити доводилося людам литовським, замисливши вторгнутися у ворожі землі. Лесньовольський те з ним постановивши, зробив аби з частиною цих людей (Ф. Кміта) вирушив туди, де розумів (отримати) добру славу і користь, послав з ним Мартина Добросоловського, ротмістра над чотирма сотнями люду лицарського. Він (Ф. Кміта) теж їх утримував на свій кошт, як і тих 12 сотень, котрих повів під Почепов – неприятельський замок. Відразу взяв місто, звідки (литовці) великі скарби винесли,

зруйнував волость усю і місто спалив, каравани турецькі відібрав. Розмістившись між Стародубом і Почепом, (Ф. Кміта) цілий тиждень землі неприятели спустошував, дуже велику здобич до своїх повернув»⁵⁰.

Цей текст було покладено в основу праць багатьох польських істориків, де він наводиться в скороченому вигляді. Слід звернути увагу на переказ даного уривку, зроблений польським дослідником і видавцем ХІХ ст. Миколаєм Малиновським. Публікатор дещо відкоригував оповідання, усунувши не тільки стильові недоліки, а й цінні для сучасного дослідника нюанси «протографу». Натомість він надав корисні коментарі окремих спірних місць цього документа. Зокрема, М. Малиновський зазначив, що дата бою Ф. Кміти під Остром, віднесена автором гербовника Бартошем Папроцьким до 1552 року, а потім із цією ж датою повторений польськими істориками ХVІІ ст. Войцехом Кояловичем, Шимоном Окольським та Каспером Несецьким, є невірною. Дослідник запропонував альтернативну дату – 1562 р., причому зазначив, що ця військова акція стала початком військової кар'єри остерського старости Ф. Кміти⁵¹. Дана гіпотеза була підтримана сучасним польським істориком Т. Кемпою⁵², якого цитували чернігівські науковці І. Кондратьєв⁵³, С. Леп'явко⁵⁴ та інші дослідники⁵⁵.

Дійсно, у 1552 р. цей бій не міг відбутися, оскільки Лівонська війна розпочалася через 6 років після цієї дати, а потім до 1562 р. проходила лише в Прибалтиці. Російські літописи нічого не сповіщають про конфлікти на Сіверщині 1552 року, зате описують війну Московії з Казанню⁵⁶.

На думку автора, праця Б. Папроцького є компіляцією, в якій оповідання про різночасові діяння Ф. Кміти об'єднані в спільний інформаційний блок. Вірогідно, перший епізод історії, приведеної в гербовнику, відноситься до 1562 р. Помилка переписувача могла бути спричинена неправильним прочитанням цифри «6» у даті оригінального тексту. Події, описані в повідомленні, відбувалися на Великдень, котрий у 1562 р. настав 8 квітня, що також відповідає хронології тогочасних подій. Тоді й справді Ф. Кміта міг зустріти й розбити загін московитів, що здійснювали спробу захопити Остер та Київ. Однак акції остерського старости спрямовані проти Чернігова слід віднести до іншого часу.

Також М. Малиновський звернув увагу на ім'я чернігівського воєводи, котрого Б. Папроцький іменує «**Mieściejki**»⁵⁷, а В. Коялович і К. Несецький – «**Mieściejki**»⁵⁸. М. Малиновський змінив написання прізвища князя на «**Mieszczerski**» (Мещерський). Науковець вважав цього полководця родичем згаданих А. Курбським князів

50 Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka : (za staraniem własnym y nakładem autora) 1584. P. 853 – 855. URL : <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-piecioro-xiag-rozdzielone.NjcyNTM5NTQ/719/#item> (дата звернення: 17.01.2019).

51 Malinowski M., Przewiecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P. 310.

52 Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польськ. І.Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 50.

53 Кондратьєв І.В. Любецьке староство (ХVІ – середина ХVІІ ст.). Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 92.

54 Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561- 1591). Чернігів : Сіверянська думка, 1999. С. 20.

55 Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т.2 : Кадэцкі корпус– Яцкевіч / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск : БелЭн, 2007. С. 111.

56 ПСРЛ. Т.13. Первая половина. Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб. : Тип. И.Н.Скорородова, 1904. 302 с.

57 Herby rycerstwa polskiego na pięcioro ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka : (za staraniem własnym y nakładem autora) 1584. P. 668. URL : <https://polona.pl/item/herby-rycerstwa-polskiego-na-piecioro-xiag-rozdzielone.NjcyNTM5NTQ/719/#item> (дата звернення: 17.01.2019)

58 Niesiecki, Kasper. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyższymi Honorami Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. T. 2. Lwów : Drukarnia Jezuitów, 1738, P. 538.

Андрія і Нікити Мещерських⁵⁹. Дійсно, в «Розрядах» серед воєвод, намісників і осадних голів, що служили в Чернігові протягом XVI ст., є особа з прізвищем Мещерський. У 7080 (1571/1572) році він вказаний на другому місці після намісника Федора Нагого, причому без вказівки імені й посади. Цей Мещерський зустрічається в «розрядах» по Чернігову тільки одного разу, ні раніше цієї дати – у 7078 (1569/1570) р., ні пізніше – у 7081 (1572/1573) р. згаданої особи у списках чернігівських очільників немає⁶⁰. Імовірно, цим чернігівським посадовцем був князь Григорей, князь Фьодоров, син Мещерського, згаданий в якості воєводи Новгород-Сіверського у 7070 (1561/1562) р.⁶¹, та воєводи Путивля у 7074 (1565/1566) р.⁶². Мабуть, ці його служби і стали підставою для датування деякими істориками нападу Ф. Кміти на Чернігів 1562 та 1565 роками.

Автор хоче звернути увагу читачів на інше повідомлення, яке краще підходить під опис бою Ф. Кміти під Стародубом, зробленого Б. Папроцьким. У Розрядних книгах під 1579 р. згаданий Стародубський намісник **Міхайло, княж Васильєв, син Мезецкого**, котрий очолював московське військо в бою проти литовців між Стародубом і Почепом, тобто саме там, де відбувалися події, описані в «Гербовнику» 1584 р. Прізвище цього намісника близьке до написання імені воєводи з польського джерела.

Ще одна особа, котру спробував ідентифікувати М. Малиновський, це взятий литвинами в полон у Почепі **Wasil Iwanowicz Ciemkin**. Польський учений ототожнює останнього з Василієм Тьомкіним, згаданим у полемічній праці А. Курбського. Цей В. Тьомкін разом зі своїм сином був ув'язнений катми Івана Грозного⁶³. М. Малиновський, посилаючись на М. Устрялова, додає, що Василій Іванович Тьомкін-Ростовський перебував у литовському полоні до 1567 р., а потім, як це написано у Б. Папроцького, був обміняний на полоцького воєводу Станіслава Довоїну і вмер на волі в 1571 р.⁶⁴. Таке твердження суперечить оригінальному джерелу – у «Записках про Московську війну» Р. Гейденштейна вказано, що король Сигізмунд Август викупив С. Довоїну в московитів за кілька тисяч золотих⁶⁵.

Головним аргументом всупереч теорії Папроцького-Малиновського є лист від князя Костянтиновича Острозького до остерського старости Філона Семеновича Кміти від 31 серпня 1579 р. Дозволимо собі процитувати частину цього документа: «... Прошу за то, абысь ваша милость тогожь дня былъ у мене, которого и Бѣлгородцъ; а для велью слушныхъ пречень, абысь ваша милость зъ собою взялъ пете або шесте вязневъ старшихъ, и того воєводу Васелева, Федоровича Володимера Петемкина, для большое учтевости пана нашего и для розвѣдыванья вшелякехъ справъ тамошнихъ и для веле пречень. ... Песанъ у Киевѣ, августа 31 дня»⁶⁶.

З цього документа чітко видно, що військова акція Ф. Кміти біля Стародуба і Почепу за участі білгородських татар, надісланих К. Острозьким, у ході якої була взята в полон значна кількість московитів, відбулася у серпні 1579 р. Отже, історія про обмін В. І. Тьомкіна на С. Довоїну, котрий відбувся в 1567 р., незалежно від ступеня її правдивості не має значення для визначення дати литовського походу на Чернігів. Цікаво, що згаданий у листі Василій (чи Володимир) Федорович Петьомкін може бути родичем славетного вельможі Катерининської доби – світлішого князя Григорія Олександровича Потьомкіна-Таврійського. У родословній книзі серед представників цього ушлявленого роду згаданий Федір Іванович Потьомкін, котрий був воєводою

59 Malinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844. P. 310-311.

60 Разрядная книга 1550-1636 гг. / Кузьмина Л. Ф./ Том I. АН СССР. (Институт истории). Москва : Наука, 1975. С. 194.

61 Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / сост. В.И.Буганов /, Москва : Наука, 1966 .С. 195.

62 Там само. С. 223.

63 Курбский А.М. История о великом князе Московском. Москва : Изд-во УРАО, 2001. URL : http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Kurbsky/Kurb_7.htm (дата звернення: 17.01.2019).

64 Malinowski M., Przewdziecki A. Źródła do dziejów polskich. nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego. Tom II. Wilno : 1844.С. 311.

65 Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. С.75-76.

66 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т.1. Вильно : Печатня Губернского Правления, 1867. С.154.

у полоцькому поході 1551 р. Також там написано, що Ф. Потьомкін у 1582 р. був відправлений зустрічати на литовському кордоні папського посла Поссевіна⁶⁷. Але заради справедливості слід зауважити, що похід Москви на Полоцьк відбувся не в 1551, а у 1563 р., і в Розрядних книгах, котрі його описують, немає воєводи з таким іменем.

І нарешті останній штрих для доведення вірності запропонованого автором датування акцій Ф. Кміти на Чернігівщині. В оповіданні Б. Папроцького, повтореному іншими польськими хроністами та істориками, є цікавий епізод, який М. Малиновський не вставив у свою розвідку – це згадка про пограбування турецьких караванів.

У ті часи міжнародна торгівля особливо ретельно оберігалася європейськими государями, оскільки була не тільки джерелом збагачення казни, а й шляхом підтримання престижу еліти, що користувалася «заморськими» предметами розкоші, недоступними для простолюдинів. Пункт про охорону й супровід караванів був присутній у королівських привілеях, котрі надавалися містам ВКЛ, отож напад на іноземних купців був безпрецедентним фактом порушення як міжнародних правил, так і законів Речі Посполитої.

Серед архівних документів, опублікованих ще у XIX ст., є текст скарги турецьких вірмен Манойла Караван Баші та його товаришів на розбиття їхнього каравану, котре сталося у 1579 р. Скарга була розглянута на Варшавському сеймі. Там ображені купці повідомили, що вони йшли з Кам'янця до Києва, а далі збиралися рушити в Московську землю. Київський воєвода мав дати їм ком'ягу (судно) та своїх провідників. Але по дорозі, за замком Остром, козаки «погромили их», утопили кількох чоловік і забрали товари.

Під час розгляду справи виявилось, що купці не мали права йти у ворожу московську землю під час війни, але все ж пішли без жодного дозволу й листа. Сторона захисту так описала ці події: «По прибутті каравану до Києва, Київський каштелян Павло Сапега викликав до Святої Софії вірменських купців, куди й сам з'явився із ротмістрами київського замку Каспаром і Яном Стужинськими, намісником київського воєводи Василієм Раєм, ротмістром Остерського замку Станіславом Клопоцьким, київським городничим Михайлом Девочкою та київським війтом Станіславом Соколовським. Там він від королівського імені заявив, щоб вірмени не мали наміру їхати в Московію зі своїми товарами, а поверталися до Кам'янця або Вільна. Але купці не дослухались попередження, вирушили з Києва до Остра річкою Десною. Коли остерський староста Лаврин Ратемський спитав у вірмен дозвіл від Київського уряду на пропуск у Московію, ті не надали таких листів, бо не мали їх. Староста заявив, що не пропустить караван, й купці мають повернутися назад. Тоді вірмени зробили вигляд, що повернулися назад, а самі об'їхали замок Остер водою, що їм вдалося зробити з причини великої повені, й подалися до Московської землі. Десь між замком Остром і московським Чернігівським замком їх погромили козаки»⁶⁸.

Б. Папроцький писав, що Ф. Кміта здійснив напад на Почеп і пограбував караван разом з варшавським каштеляном Станіславом Лесньовольським. У Стрийковського цей фрагмент дещо розширений, у ньому С. Лесньовольський діє спільно з паном Якубом Сецигньовським. Згадані пани атакують Почеп, спустошують Стародубську волость і забирають скарби турецького каравану. Як відомо, ці події сталися 1579 року. Але в працях польських істориків бій Ф. Кміти під Почепом і грабунок каравану відбуваються у 1565 році після набігу на Красногородок⁶⁹. Указаний замок і справді міг постраждати саме того року, принаймні так вважає дехто з польських істориків⁷⁰.

67 Російская родословная книга. Часть вторая. СПб. : Тип. Карла Вингебера, 1855. С. 168-169.

68 Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов... : [В 37 т.]. – Киев, 1859-1914. Ч. 8 : Т. 5 : Акты об украинской администрации в XVI – XVII в.в. Киев : Тип. Универ. св. Владимира, 1907. С. 187 – 190.

69 Стрийковський Мачей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2011. С. 938 – 939.

70 Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польськ. І. Ярмошик. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. С. 51; Kotarski H. Leśniowolski (Leśnowolski) Stanisław h. Kolumna vel Roch (zm. 1565) // Polski Słownik

Напад литовців на Красногородок, можливо, населений пункт на Смоленщині, міг бути окремою військовою акцією, штучно поєднаною на сторінках хроніки з пізнішими подіями лише спільністю імен учасників.

Таким чином стаття у «Гербовнику», присвячена військовим подвигам Філона Кміти, є компіляцією з невизначеним ступенем достовірності. Описана в ній військова активність згаданого персонажа на Сіверщині виглядає одномоментною справою, насправді ж вона могла складатися з кількох різночасових епізодів. Оскільки наразі немає інших документів, за допомогою котрих можна було б перевірити і уточнити інформацію, наведену Б. Папроцьким, то залишається продовжувати нею користуватися, проте з певними застереженнями.

Підсумовуючи написане вище, спробуємо реконструювати порядок подій навколо Чернігова в ході Лівонської війни. Відразу по закінченні перемир'я між Литвою і Московією – 4 квітня 1562 р. у Середньому Подніпров'ї розпочинаються бойові дії. Першою атакує Московія. Не готова до адекватної відповіді Литва мобілізує сили для захисту. З Чернігова виступають загони московського війська, які планують напасти на литовські замки. Підрозділ Ф. Кміти, перестривши ці загони, розбиває їх один за одним. 8 квітня був знищений той, що був спрямований на Остер, а кількома днями пізніше і той загін, який прямував на Київ.

На початку 1563 р. царське військо захоплює Полоцьк, причому в цьому поході беруть участь ратні люди із сіверських міст. Навесні того ж року до московитів надходить інформація про можливий напад литовців на Сіверщину та зраду Стародубського воєводи. Після цих звісток були посилені гарнізони в сіверських фортецях і приведене в бойову готовність польове військо, яке мало йти на підмогу в разі нападу супротивника. Лише в середині літа 1563 р. Литва здійснила набіг на Сіверщину. Загони М. Вишневецького разом з білгородськими татарами спустошили Чернігівську, Новгород-Сіверську, Стародубську й Почепську волості та спалили посад Радогоща. На зворотній дорозі Новгород-Сіверському наміснику вдається перестріти нападників на перевозі через Десну й відбити частину ясиру, завдавши втрат татарам і козакам М. Вишневецького.

У вересні наступного 1564 р. литовці чинять ще один набіг на Чернігово-Сіверщину. Загони П. Саєги приходять безпосередньо під стіни Чернігова й роблять спробу взяти місто, але чернігівські воєводи В. Прозоровський та Ф. Третяков відбивають напад. Навесні 1565 р. московська влада очікує повторення атаки на Чернігів та інші міста Сіверщини, але тепер уже з артилерією, що могло би бути набагато небезпечніше, через що режим охорони фортець регіону було посилено. Однак напад так і не відбувся ні в цьому, ні в наступні роки.

Бойові дії на Сіверщині знову активізуються влітку 1579 р. після початку Московського походу польського короля С. Баторія. У серпні цього року литовці здійснюють напад на Чернігів. У ньому беруть участь Костянтин та Януш Острозькі, Михайло Вишневецький, а також Філон Кміта. Литовське військо нараховувало близько 1400 осіб, серед яких були присутні й овуцькі бояри. До складу з'єднання, окрім кінноти, входила й піхота, наявність артилерії викликає сумніви.

Підійшовши до Чернігова, литовське військо стає табором і починає облогу. Чернігівські фортифікації на той момент склалися з двох ліній укріплень: зовнішнього, котре охоплювало сучасний парк ім. М. Коцюбинського і називалося московитами «**острогом**», а поляками – «**miasto**», та внутрішнього – що розміщувалося на краю «Валу», де нині стоїть пам'ятник Т. Г. Шевченку. Останнє у російській термінології мало назву «**город**», а в польській – «**zamek**».

Якщо вірити Б. Папроцькому, литовцям вдалося захопити зовнішнє укріплення (місто), котре вони пограбували та спалили. Також нападники знищили палісад цієї фортифікації «до ґрунту вибравши» його⁷¹. Постраждали й цегляні храми Чернігова,

Biograficzny. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1972. – Т. XVII/2. – Zeszyt 73. – S. 184–185.

71 Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków : 1858 . P. 853.

з них були зірвані дахи, коли оборонці стріляли у ворога зі склепінь цих споруд⁷². Литвини так і не змогли оволодіти замком і після безрезультатного його блокування відступили до Любеча.

Через деякий час після завершення згаданої акції загін кінноти Ф. Кміти, поповнений 200 білгородськими татарами та козаками, прибулими від К. Острозького, знову вирушає спустошувати Сіверщину. Це з'єднання, котре тоді нараховувало близько 640 коней, зіткнулося з московським підрозділом, очолюваним стародубським намісником М. Мезецьким. Московський загін рухався на підмогу до Чернігова після звісток, отриманих ще під час облоги міста. Відбувся бій, кожна зі сторін оголосила про свою перемогу. Після цього Ф. Кміта повернувся до себе в Остер.

Третього разу Ф. Кміта вибрався в похід наприкінці серпня 1579 р. Цього разу він мав при собі 6 сотень білгородських татар, 4 сотні власної виборної дружини та загін гомельського старости Калиньского. Удар був спрямований проти Стародуба. Під стінами цього міста московити дали бій з'єднанню Ф. Кміти й були розбиті. Литовці стали табором біля Стародуба й почали плюндрувати його околиці. Дізнавшись про московське військо, котре вирушило з Почепу на підмогу обложеним, литовці відступили. Бій між з'єднанням Ф. Кміти та московитами, що його переслідували, відбувся біля річки Снов на відстані близько 50 км від Стародуба, там де нині проходить кордон між Росією й Чернігівською областю України. У цій битві литовське військо отримало беззаперечну перемогу над супротивником. У полон потрапило багато московських ратних людей, серед яких 18 дворян та старшина В. Потьомкін, котрий на прохання К. Острозького був доправлений до нього в Київ. Приблизно в цей же час між Остром і Черніговом козаки Ф. Кміти конфіскували товари каравану турецьких вірмен, котрі без дозволу литовської влади намагалися перетнути кордон та виїхати до Московії.

Таким чином, нами встановлено, що в ході Лівонської війни Чернігів піддавався нападам лише двічі, у 1564 та 1579 роках, а у 1562 та 1563 рр. литовці обмежувалися спустошенням Чернігівської волості та завдавали ударів по інших населених пунктах московської Сіверщини.

References

1. Arkheohrafycheskyi sbornyk dokumentov, otnosiyashchysya k ystorii Severo-Zapadnoy Rusy. (1867). (Vol.1). Vylno, Pechatnia Hubernskoho Pravleniya.
2. Arkhiv Yugo-zapadnoy Rossii. izdavayemyy vremennoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov. Akty ob ukrainskoy administratsii v XVI – XVII v.v. (1907). (Part. 8 : Vol. 5). Kiyev, Tip. Univer. sv. Vladimira.
3. Bondar, O.M. (2014). Chernihiv: misto i fortetsia u XIV – XVIII stolittiakh. Kyiv, Ukraine : Vydavets Oleh Filiuk.
4. Buganov, V.I. (Ed.) (1966). Razryadnaya kniga 1475 – 1598 gg. Moskva, Nauka.
5. Geydenshteyn, R. (1889). Zapiski o Moskovskoy voyne (1578-1582). St. Petersburg,
6. Herby rycerstwa polskiego na pięciuro ksiąg rozdzielone W Krakowie : w drukarni Macieja Garwolczyka. (1584). Krakow, from <https://polona.pl/item/herby-rycerztwa-polskiego-na-pięciuro-xiag-rozdzielone,NjcyNTM5NTQ/719/#item/articles/2019/01/17/>
7. Kondratiev, I.V. (2014). Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.). Chernihiv, Ukraine : Vydavets Lozovyi.
8. Kotarski H. (1972). Leśniowolski (Leśnowolski) Stanisław h. Kolumna vel Roch (zm. 1565): Polski Słownik Biograficzny. (Vol XVII/2) . Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Poland : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, pp. 184–185.
9. Kronika polska Marcina Bielskiego. (1597) Drukarnia Jakoba Siebeneychera. From

⁷² Мартин Груневег (о.Венцеслав); духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584-1585 гг./ Сост. А.Л.Хорошкевич. Москва : Памятники исторической мысли, 2013. С. 178.

<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/242286/edition/230623/articles/2019/01/17/>

10. Kurbskiy, A.M. (2001). Istoriya o velikom knyaze Moskovskom. Moskva, Russia : URAO. from http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Kurbsky/Kurb_7.htm articles/2019/01/17/

11. Kuzmina, L. F. (Ed.) (1975). Razryadnaya kniga 1550-1636 gg. (Vol.1). Moskva, Nauka.

12. Lepiavko, S. (1999). Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561-1591). Chernihiv, Ukraine : Siverianska dumka.

13. Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista – Naukovo-populiarne vydannia. Kyiv, Ukraine : Tempora.

14. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 564 (1553-1567), Viešųjų reikalų 7 knyga. [Литовская Метрика. Книга публичных дел 7] (1996). Vilnius, Lithuania: Parengė Algirdas Baliulis.

15. Malinowski, M. and Przewdziecki, A. (1844). Źródła do dziejów polskich. nakładem I drukiem Józefa Zawadzkiego. (Vol.2). Wilno.

16. Maloizvestnyye letopisnyye pamyatniki (1951). Istoricheskiiy arkhiv. (Vol.7). Moskva-Leningrad : pp. 237 -253.

17. Markevich, M. (1852). Istoricheskoye i statisticheskoye opisaniye Chernigova. Chernigov.

18. Martin, Gruneveg (o.Ventseslav); dukhovnik Mariny Mnishek. (2013). Zapiski o trgovoy poyezdke v Moskvu v 1584-1585 gg. Moskva, Russia : Pamyatniki istoricheskoy mysli.

19. Niesiecki, Kasper. (1738). Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyższymi Honorami Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, nauką Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. (Vol.2). Lwów : Drukarnia Jezuitów.

20. Niesiecki, Kasper. (1740). Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. (Vol.3). w Drukarni Collegium Lwowtkiego Societatis JESU.

21. Niesiecki, Kasper. (1743). Korona Polska przy Złotey Wolnosci Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. (Vol.4). Lwów : Drukarnia Jezuitów.

22. Novodvorskiy, V. (1904). Borba za Livoniyu mezhdou Moskvoyu i Rechyu Pospolitoyu (1570 – 1582). Istoriko-kriticheskoye issledovaniye. St. Petersburg : Tip. I.N.Skorokhoda.

23. Paprocky, B. (1858). Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebra- ne i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków.

24. Pashkov, H.P. et al. (Ed.). (2007). Vialikae kniastva Litovskae : Энтыклапедыя. (Vol.2). Minsk, Belarus : BelEn.

25. PSRL. (Vol.13). Pervaya polovina. Letopisnyy sbornik imenuyemyy Patriarsheyu ili Nikonovskoyu letopisyu. (1904). St. Petersburg, Tip.I.N.Skorokhodova.

26. PSRL. (Vol.29). Letopisets nachala tsarstva tsarya i velikogo knyazya Ivana Vasilyevicha. Aleksandro-Nevskaya letopis. Lebedevskaya letopis. (1965). Moskva, Nauka.

27. PSRL. (Vol.32). Khroniki: Litovskaya i Zhmoytskaya. Bykhovtsa. Letopisi: Bar- kulabovskaya. Averk i Pantsyrnogo. Moskva, Nauka. 1975.

28. Razryadnaya kniga 1475-1605 gg. M. AN SSSR. (Institut istorii). Tom II. Chast II. Moskva : Institut istorii AN SSSR. Nauka. 1982. 440 s.

29. Razryadnaya kniga 1475-1605 gg. (1984). (Vol.3. Part 1). Moskva, Nauka.

30. Rossiyskaya rodoslovnaya kniga. (1855). (Vol.2) St. Petersburg, Tip. Karla Vingebera.

31. Strykovskiy, Matsei. (2011). Litopys polskiy, lytovskiy, zhmutskiy i vsiiei Rusy. Lviv, Ukraine : Naukove tovarystvo im. Shevchenka.

32. Taras, A.E. (2006). Voyny Moskovskoy Rusi s Velikim knyazhestvom Litovskim i Rechyu Pospolitoj v XIV – XVII vv. Moskva, Russia : AST; Minsk, Belarus : Kharvest.
33. Tikhomirov M.Ts. (1951). Maloizvestnyye letopisnyye pamyatniki : Istoricheskiy arkhiv. (Vol.7). Moskva-Leningrad : pp. 236–253.
34. Tomash, Kempa. (2009). Kostiantyn Vasyly Ostrozkyi (bl. 1524/1525-1608) voievoda Kyivskiy i marshalok zemli Volynskoi. Khmelnytskyi, Ukraine : PP Melnyk A.A.
35. Volkov, V.A. (2004). Voyny y voiska Moskovskogo gosudarstva (konets XV – pervaia polovyna XVII vv.) Moskva, Russia : Eksmo. from http://militera.lib.ru/h/0/pdf/volkov_va01.pdf articles/2019/01/17/
36. Zapysnaia knyga Polotskogo pokhoda 1562/63 goda (2004).: Russkiy dyplo-mataryi, (Vol. 10). pp.120-154.

Ігор Михайлович Ігнатенко – науковий співробітник Дочірнього підприємства «Старожитності Полісся» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (Чернігів, проспект Перемоги, 39).

Ihor Ihnatenko research worker of the Daughter company «Antiquities of Polesie» of state-owned enterprise «Archaeological protection service of Ukraine» of Archaeology Institute of the National Academy of Science of Ukraine (Chernihiv, Peremohy Avenue, 39).

Chernihiv region in the Livonian War

The article is devoted to studying the course of events of the Livonian war on the territory of the Chernihiv-Sivershchyna. Until now, historians have offered different dates for the battles that took place in the course of this war under the walls of the Chernihiv fortress. It was believed that such battles took place in 1552, 1562, 1564, 1565 and 1579. The author compared data from various sources: Lithuanian chronicles and official documents, Russian «Books of Ranks», works by Polish historians of the 16th century. These sources have varying degrees of reliability. As a result of the analysis of the information received, the author came to the conclusion that Chernihiv was attacked only twice, in 1564 and 1579. In addition, there were other hostilities on the territory of Chernihiv-Sivershchyna land. In particular, in 1562, between the cities of Chernihiv and Oster, two battles of Lithuanians against the Russians took place. In these battles, the Lithuanians, led by the governor of the castle of Oster, Philon Kmyta, won. In 1563, the Lithuanian army under the command of Prince Mikhail Vishnevetsky attacked the Russian part of Chernihiv-Sivershchyna. On the way back, when crossing the Desna River, the detachment of M. Vishnevetsky was defeated by the Russians. Detailed descriptions of the battles that took place in the Chernihiv-Sivershchyna region during the Livonian War are contained in the historical work of the 16th century Polish historian Bartosz Poprotsky. Comparing this story with other documents, the author suggested that B. Paprotsky incorrectly indicated the dates of military clashes. Polish historian combines episodes of clashes occurring at different times in a single unit. The purpose of such an editing of the text was an attempt to emphasize the feats of Philon Kmita. Comparison of the historical narrative of B. Paprotsky with the act documents dated 1579 showed a number of coincidences. Thus, the author specified the dates of the military actions of the Russians and Lithuanians, which took place during the Livonian War on the territory of the Chernihiv-Sivershchyna land.

Key words: Chernihiv fortress, Livonian War, Starodub, Pochep, Radogosh, Filon Kmita, Konstanty Wasyl Ostrogski, Potemkin, Bartosz Poprotsky, Mikołaj Wiśniowiecki.

Дата подання: 31 січня 2019 р.